

10. Руководство к опытной психологии составленное Ор. Проф. Университета Св. Владимира Орестом Новицким – К.: В Университетской Типографии, 1840. – 488 с.
11. Чалый М. Воспоминания (1826 – 1844). – Киев, 1890. - С. 244 – 267.

УДК 159.928

О.С. Нечасва

ПРИНЦИПИ Й УМОВИ ПРОВЕДЕННЯ ДІАГНОСТИКИ ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ НА ЕТАПІ ОТРОЦТВА

Анотація

Дана стаття присвячена проблемам психодіагностики й ідентифікації обдарованої особистості в період отроцтва. В статті детально проаналізовані основні принципи, на яких будується психодіагностика обдарованих, обґрунтована важливість і необхідність їх дотримання й урахування при проведенні психодіагностичного обстеження саме серед учнів підліткового віку.

Ключові слова: обдарованість, ідентифікація, діагностика, розвиток, підлітковий вік, принципи психодіагностики, особистісний принцип, обстеження, спостереження, системність, послідовність, цілісність, комплексний підхід.

Аннотация

Данная статья посвящена проблемам психодиагностики и идентификации одаренной личности в период отрочества. В статье детально проанализированы основные принципы, на которых строится психодиагностика одаренных, обосновано, насколько важно и необходимо их учитывать и придерживаться при обследовании подростков в силу проявления ряда возрастных особенностей.

Ключевые слова: одаренность, идентификация, диагностика, развитие, подростковый возраст, принципы психодиагностики, личностный принцип, обследование, наблюдение, системность, последовательность, целостность, комплексный подход.

Постановка проблеми. *Підлітковий вік – важливий етап становлення особистості, який значною мірою визначає подальший перебіг подій і успішність розвитку дитини в майбутньому. Впродовж даного вікового відрізка може бути декілька періодів, які за змістом наближуються до вікової кризи. На процес формування особистості в цей час можуть впливати безліч факторів: це й вікові фізіологічні особливості, й відносини з батьками та соціальний статус серед однолітків, й академічна успішність та сформованість інтересів підлітка за межами школи. Саме тому психодіагностика обдарованої особистості в період отроцтва має свою специфіку і повинна ґрунтуватися на дотриманні ряду*

принципів, а саме *особистісного принципу*, який вимагає аналізу індивідуальних особливостей дитини й урахування її конкретної життєвої ситуації, *принципу розвитку*, орієнтованого на з'ясування якісних і кількісних характеристик особистості й тенденцій їх змінень, *принципу комплексності*, націленого на всебічне вивчення обдарованої особистості, що забезпечує отримання різноманітної, взаємодоповнюючої інформації про когнітивний, мотиваційний, особистісний розвиток підлітка з різних джерел: від вчителів, батьків, однолітків, самих досліджуваних, а також *принципу системності* вивчення і *послідовності* обстеження, який може бути забезпечений лише використанням широкого спектру діагностичних засобів і таким чином гарантувати отримання об'єктивної інформації про різноманітні прояви обдарованості, умови й специфіку її розвитку.

Мета роботи. Створюючи дану статтю, ми намагались зосередити увагу науковців і практиків на необхідності ретельного попереднього вивчення досліджуваної особистості, важливості й необхідності врахування її минулого й соціальних умов сьогодення. Саме тому дотримання *особистісного принципу* при проведенні психодіагностичного обстеження обдарованих підлітків, яке вимагає детального вивчення умов формування інтелектуальних, творчих здібностей й мотиваційних настанов кожної окремої дитини, забезпечує створення об'єктивної картини індивідуального розвитку обдарованої особистості на етапі отрочтва.

Результати теоретичного аналізу проблеми. В період статевого дозрівання особистість нерідко характеризується високим рівнем домагань, очікувань від себе і своїх здібностей, високою вимогливістю стосовно інших. В більшості випадків в обдарованих підлітків це викликає сильні й руйнівні переживання, зниження рівня впевненості, що виявляється у деструктивних конфліктах з оточенням і проявах захисної агресії. Неможливість обдарованих підлітків адекватно оцінити себе і свої здібності може бути викликана кількома причинами. О.І.Щебланова, виділяючи найбільш типові особистісні риси обдарованих підлітків, вказує на надзвичайну відкритість почуттям, емоціям,

переживання стосовно критики значущого оточення, вразливість, високу потребу у прийнятті й визнанні [16]. Вираженість таких особистісних проявів підлітків суттєво впливає на вміння оцінити ступінь досяжності мети і можливість її передбачення. Обдаровані підлітки не завжди демонструють адекватне сприйняття неминучості невдачі і, як наслідок, відбувається зниження самооцінки, впевненості. Окрім того, висока самосвідомість обдарованих підлітків супроводжується розумінням своєї несхожості з однолітками, що сприяє поступовому відгородженню, самоізоляції. З іншого боку, розуміння підлітком власних інтелектуальних можливостей, які значною мірою перевищують можливості однолітків, відсутність докладання зусиль при розв'язуванні учбових завдань так само може сприяти формуванню неадекватної завищеної самооцінки, та інших особистісних й міжособистісних зрушень.

Як було зазначено, нестабільність і неадекватність самооцінки обдарованих підлітків створює негативний вплив на розвиток пізнавальної активності, ініціативності, впевненості в собі, а також на прагнення до самостійного оволодіння інформацією. Низька оцінка себе і своїх здібностей, так само як і надмірно завищена, сприяє переживанню підлітком соціального стресу, страху самовираження або страху невідповідності очікуванням оточуючих, створюючи тим самим бар'єр на шляху формування мотивації досягнення успіху і викликаючи фрустрацію потреби досягнень у будь-яких видах діяльності. У наведеному контексті є необхідним урахування *принципу розвитку*, який забезпечує вивчення всього спектру вікових змін і перетворень. Поетапне вивчення динаміки розвитку індивідуальних характеристик, які передусім і забезпечують формування обдарованої особистості в цілому, дозволяє запобігти однобічній оцінці або недоврахування важливих проявів в межах даного вікового періоду.

Отже, в основу розробки програми психодіагностичного обстеження, націленого на отримання об'єктивної інформації про зміст змінних показників психічної реальності обдарованих підлітків обов'язково має бути покладений

принцип системності і послідовності. У зв'язку з цим важливою умовою ефективності процесу ідентифікації обдарованих учнів, а також вивчення психологічних характеристик обдарованих і створення індивідуального прогнозу подальшого розвитку зазначеної категорії учнів є чітке дотримання послідовності етапів дослідження й врахування соціально-психологічних особливостей його проведення. Діагностична діяльність дослідника має бути представлена у вигляді різних етапів процесу збору й обробки інформації. Результатом такої діяльності, як правило, є створення психологічного портрету обдарованого підлітка й подальшого прогнозу його розвитку. Етапи діагностичного процесу обов'язково повинні включати *збір експериментального матеріалу*, що перш за все має відповідати основній меті й завданням діагностики обдарованих, *обробку даних, їх інтерпретацію і створення психологічної характеристики* обдарованого індивіда, виділення певних взаємозв'язків і встановлення закономірностей його розвитку.

Збору даних з використанням діагностичних методик передують період ознайомлення з комплексом об'єктивних і суб'єктивних показників стосовно досліджуваної дитини, який формується в ході проведення бесід, спостережень, експертних оцінок тощо. Для створення компетентного й об'єктивного висновку стосовно наявності чи відсутності екстраординарних творчих можливостей підлітка, необхідно виявити таке сполучення психологічних властивостей, яке притаманне саме йому, тобто потрібна цілісна характеристика, яка може бути отримана лише шляхом цілеспрямованого *спостереження*. Перевага спостереження полягає в тому, що воно може відбуватися в природних умовах і надавати величезну кількість додаткової інформації.

В наслідок визнання недостатності традиційних тестів для ідентифікації обдарованості відбулося підвищення інтересу до менш формалізованих методів діагностики. Так, значний інтерес для вивчення творчих здібностей підлітків представляє *біографічний метод*. У психології вивчення біографій вчених стало

одним з способів виявлення тих особистісних і інтелектуальних характеристик, які сприяють творчій діяльності. Останнім часом вивчення життєвого шляху почали розглядати як досить ефективний підхід до з'ясування і виявлення творчих можливостей дитини, а також як прогноз на майбутнє. В психології розвитку зростає інтерес до загальновікового підходу, який охоплює весь життєвий цикл. Такі дослідження кожний раз підтверджують: процеси розвитку характеризуються не лише підйомами, але й спадами. Використання біографічного методу передбачає розробку опитувальників для підлітків та їх найближчого оточення, а також бесіди й інтерв'ю з ними. Коли мова йде про дітей, біографічний метод передбачає спостереження, бесіди з батьками, вчителями, ознайомлення з письмовими роботами, малюнками. Таке комплексне неформалізоване вивчення, як правило, повинно завершитися характеристикою, яка включає аналіз і психологічне заключення. Але не завжди відокремлене використання біографічного методу може забезпечити повний обсяг необхідної інформації для індивідуального прогнозу.

У науковій літературі багато уваги приділяється аналізу різноманітних змінних показників, які характеризують взаємодію досліджуваного й дослідника. В діагностиці обдарованості досить часто відсутні будь-які чіткі рекомендації щодо вибору певних методик в залежності від поставлених завдань. Дана тенденція найбільшою мірою поширюється на діагностику особистісних характеристик, де одна й та сама методика використовується зовсім з різними цілями. Після формулювання теоретичної задачі й проведення дослідження отримані результати повинні бути представлені у вигляді, який відповідає особливостям використаних методик.

На етапі обробки й інтерпретації даних при вивченні обдарованості, як правило, використовують два підходи до узагальнення експериментального матеріалу. Один з підходів заснований на аналізі в основному якісних показників, і орієнтований на їх дослідження в максимально широкому спектрі.

Суттєвою особливістю такого підходу є довіра до суб'єктивного судження й професійного досвіду експерта. Другий підхід передбачає врахування об'єктивних (кількісних) показників та їх статистичну обробку. В межах даного підходу роль суб'єктивного судження зводиться до мінімуму.

У психологічній літературі висвітлені два погляди на процес вивчення феномену обдарованості. Один з них базується на системі єдиної оцінки, тобто оцінки діагностичних даних за рядом тестових методик. Другий – заснований на комплексній оцінці, яка включає значну кількість оціночних процедур (тестування, опитування батьків й вчителів тощо). Однак, навіть кваліфіковане використання найкращих тестів не гарантує відсутності “помилки” при виявленні творчих здібностей. Перш за все пов'язано це з тим, що жоден з існуючих тестів не охоплює всіх видів творчості (технічної, художньої, вербальної, музичної, математичної та ін.). Тому не можна перебільшувати можливості тестів і недооцінювати роль неекспериментального вивчення особливостей розвитку творчих здібностей дитини.

Для визначення процедури розробки методологічних основ психодіагностики обдарованих на етапі отрочтва було відібрано ряд методик, які створили психодіагностичний комплекс ідентифікації обдарованих. В основу розробки було покладено ряд концептуальних наукових положень стосовно загальної інтелектуальної обдарованості (Б.Ананьєв, Д.Богоявленська, В.Дружинін, Г.Костюк, Н.Лейтес, С.Максименко, В.Моляко, В.Мясищев, Я.Пономарьов, Дж.Рензулі, С.Рубінштейн, Р.Семенова, Б.Теплов, М.Холодна, В.Шадріков Н.Шумакова, О.Щебланова та ін.) і розвитку мотиваційно-вольової сфери особистості (А.Бандура, В.Бехтерев, Л.Божовіч, Дж.Брунер, В.Вілюнас, Л.Виготський, М.Гінзбург, Ж.Годфруа, Н.Гуткіна, Н.Єлфімова, Є.Ільїн, Н.Лейтес, О.Леонтьєв, А.Маслоу, О.Матюшкін, О.Тихоміров, В.Чірков). Теоретичне узагальнення наявних підходів і аналіз результатів емпіричних досліджень створює підґрунтя для складання батареї тестових методик, об'єктивність і ефективність яких можливі лише за урахування *принципу*

цілісності та індивідуальному комплексному підході.

Прийнято вважати, що інтелектуальна обдарованість характеризується інтелектом «вище за середній», забезпечує можливість творчої інтелектуальної діяльності, пов'язаної зі створенням нових ідей, використанням нестандартних підходів до розробки проблем, чутливістю до ключових, найбільш перспективних ліній пошуку рішень в тій чи іншій предметній галузі, відкритістю будь-яким інноваціям. Загальноприйнятою моделлю обдарованості, у відповідності з якою найчастіше відбувається диференціація школярів і виявлення обдарованих учнів, є трьохкомпонентна концепція Дж.Рензуллі [7]. Також, певною своєрідністю відрізняється чотирьохкомпонентна концепція обдарованості американського психолога Дж. Фельдхьюсена, який до категорії загальних здібностей теж включає інтелект і креативність, але мотивацію особистості розглядає в більш вузькому аспекті, а саме як мотивацію досягнення, і доповнює модель Дж.Рензуллі ще одним важливим компонентом – позитивною Я-концепцією.

На основі даного підходу нами була розроблена структура психодіагностичного обстеження інтелектуально обдарованих підлітків, оскільки саме такий підхід дозволяє не лише фіксувати прояви актуальної обдарованості, але й певним чином зосереджувати увагу на учнях, які характеризуються ознаками прихованої або потенційної обдарованості.

Враховуючи важливість дотримання вище зазначених принципів, на яких будується ідентифікація обдарованості та вивчення психологічних особливостей її прояву в інтелектуально обдарованих підлітків, в основу створення психодіагностичного комплексу було покладено ряд важливих принципів діагностики обдарованості. По-перше, принцип *цілісності*, врахування якого забезпечує адекватність дослідження даного феномену, тобто не лише його теоретичне опрацювання і розробка концепції, але й можливість реалізації на практиці. Також важливою особливістю використання відібраних методик є забезпечення *комплексного підходу* до вивчення й послідовності поетапного обстеження, оскільки наявність високого рівня розвитку

інтелектуальних і креативних здібностей сама по собі не може гарантувати ефективної самореалізації особистості в учбовій та інших видах діяльності. Індивідуальні особливості обдарованих підлітків, які недостатньо успішно виявляють себе у навчанні можуть суттєво різнитися. Під час шкільного навчання нерідко зустрічається ситуація невідповідності рівня когнітивного розвитку і пізнавальної активності, коли підліток демонструє високі показники розвитку інтелектуальної сфери, але характеризується повною або частковою втратою інтересу до тих чи інших видів діяльності, які вимагають інтелектуальної напруги й зосередженості. При значному ступені такої розбіжності підліток, володіючи високим рівнем інтелекту і розумового розвитку, не лише не виявляє інтересу до учбової інформації, але й не намагається подолати власну неуспішність у навчанні, демонструючи майже повну байдужість до учбового процесу. Така дитина виявляє пасивність та інертність у вирішенні як складних учбових завдань та проблемних ситуацій, так і тих, що не потребують підвищеної розумової напруги.

Причин подібної невідповідності інтелектуального рівня й розумової активності може бути багато. Це й надмірний тиск з боку батьків і вчителів, або, навпаки, байдужість з боку дорослих до проблем дитини, наявність конфліктів в дитячому колективі, які залишилися поза увагою вчителя чи нездорова атмосфера в сім'ї. До того ж подібна ситуація є характерною при невідповідності пізнавальної потреби ступеню складності учбових завдань на самому початку навчання. За таких умов дитина не може задовольнити власну потребу в інтелектуальному напруженні і поступово втрачає інтерес до навчання.

Важливим аспектом дослідження даної проблеми є розрізнення й відокремлення діагностики актуальної й потенційної обдарованості. Фіксація проявів певних учбових та позашкільних досягнень надає необхідну й достатню базу для оцінки актуальної обдарованості. Але ж виявлення потенційних можливостей обдарованої особистості, як правило, викликає ряд труднощів стосовно їх діагностики й прогнозування у майбутньому. Детальний аналіз,

співставлення й порівняння цих двох типів обдарованості зможе надати необхідну і досить важливу інформацію щодо визначення чинників, які сприяють реалізації можливостей дитини або гальмують її під час шкільного навчання.

Оскільки на момент проведення дослідження не всі учні, які характеризуються ознаками обдарованості мають певні суспільно значущі досягнення, фіксація актуальної обдарованості має відбуватися за критеріями експертної оцінки педагогів, батьків й однолітків, а також за показниками академічної успішності. Такий підхід не завжди надає вичерпну інформацію стосовно наявності ознак обдарованості і прояву індивідуальних особливостей розвитку обдарованої дитини, оскільки будь-яка оцінка або думка експерта завжди має суб'єктивний характер, але значною мірою висвітлює поведінкові характеристики обдарованих.

Окрім експертної оцінки додаткову інформацію отримують, використовуючи серію опитувальників, що забезпечує більш повний, комплексний збір даних. Важливою особливістю створення опитувальників є забезпечення структурного підходу до вивчення моделі обдарованої особистості. Діагностика рівня розвитку й можливостей прояву креативних здібностей обдарованих підлітків також вимагає систематичності, детального й поетапного вивчення. До того ж аналіз творчих здібностей має відбуватися не відокремлено, а в сукупності з іншими властивостями особистості (мотиваційними й особистісними). А.Маслоу писав про те, що творча спрямованість властива кожній людині, але більшість з нас втрачає її під впливом середовища. Дотримуючись гіпотези про позитивний вплив середовища на формування креативності, більшість науковців схиляється до думки про те, що розвиток креативних здібностей найбільш інтенсивно відбувається у дошкільному віці (3-5 років), а також у період підліткового і юнацького віку (13-20 років). Але ж в повсякденному шкільному житті постійно відбувається пригнічення, блокування прояву креативних властивостей дитини. Це можна пояснити тим, що креативність передбачає незалежну поведінку,

спрямованість на досягнення оригінального результату, відсутність шаблонів, зразків при створенні того чи іншого продукту. В той час більшість дорослих, зайнятих в системі сучасної освіти, орієнтовані на забезпечення внутрішньої стабільності, на безперервне відтворення існуючих форм стосунків з учнем. Тому, дійсно, формування креативності в умовах школи можливо лише при цілеспрямованому створенні спеціально організованого середовища, в якому має відбуватися навчання [5].

Креативність як глибинна властивість виражається в оригінальному баченні проблеми. Тому необхідною умовою формування креативних здібностей в дитячому й підлітковому віці є системний непрямий формуючий вплив, здійснення якого можливо лише через створення певного комплексу умов мікросередовища. Середовище, в якому креативність могла б актуалізуватися, повинно характеризуватися високим ступенем невизначеності й потенційної багатоваріативності. Невизначеність стимулює пошук власних орієнтирів, а не прийняття вже існуючих; багатоваріативність забезпечує можливість їх знаходження. Ще однією вимогою до створення середовища, яке актуалізує розвиток креативності є наявність зразків креативної поведінки та її результатів, тобто необхідність позитивного творчого зразку. Зазвичай поняття “зразок” суперечить традиційному уявленню про творчість як нерегламентовану активність, яка породжує щось нове і заперечує старе. Роль зовнішнього соціального зразка (позитивного зразка творчої поведінки), полягає в тому, щоб протистояти іншому соціальному зразку: дорослому, який “правильно” себе поводить [5].

Критерії креативності визначаються комплексом певних властивостей інтелектуальної діяльності: *оригінальність* (статистична рідкість); *усвідомленість* (наприклад, своєрідний рідкісний спосіб використання певної речі); *трансформація* (ступінь перетворення вихідного матеріалу на основі подолання конвенційних обмежень); *об'єднання* (утворення єдності та цілісності елементів досвіду, що дозволяє виразити нову ідею в концентрованій формі) (П.Джексон і С.Мессік) [15].

При оцінці креативності, як правило, враховують кількість сформульованих обстежуваним ідей та ступінь їх оригінальності у порівнянні з відповідями інших досліджуваних. При цьому Холодна М.О. зауважує, що традиційні показники дивергентних здібностей (креативності) досить слабо прогнозують реальні творчі досягнення особистості в її повсякденній або професійній діяльності [15].

Діагностика мотиваційно-особистісної сфери передбачає використання такого методичного інструментарію, який би забезпечував максимально повну і всеохоплюючу фіксацію поведінкових проявів в учбових і не учбових ситуаціях. Відомим і прийнятим фактом є те, що мотивація особистості має суттєве значення для прояву інтелекту і досягнення успіху. Спроби прогнозування учбових і професійних досягнень обдарованих останнім часом майже завжди базуються на діагностуванні мотиваційних характеристик і ціннісних орієнтацій, не виключаючи, звичайно, діагностики інтелектуальних здібностей. Як відмічають А.Анастасі і С.Урбіна «ранні ознаки мотивації оволодіння середовищем, можливо виявляються кращим предиктором наступної інтелектуальної компетентності, ніж ранні вимірювання самої компетентності» [4]. Р.Стернберг з цього приводу зазначає, що практично в будь-яких умовах і обставинах мотивація відіграє не менше значення в досягненні успіху, ніж розумові здібності.

Оскільки підлітковий вік характеризується значними перетвореннями в організмі і психіці дитини, що зумовлено статевим дозріванням, це певним чином відображається і на розвитку сфери інтересів й уподобань особистості в період отрочтва. Аналізуючи етапи розвитку інтересів в цей час, Л.С.Виготський фіксує загальне зниження, а інколи й повну відсутність інтересів у зазначений період. Інакше ставиться до цього питання Є.П.Ільїн. За його даними учні середнього шкільного віку характеризуються більшою, ніж в попередній віковий період стійкістю цілей і достатньо розвиненим почуттям обов'язку й відповідальності [6]. Інтереси вже не є ситуативними, а виникають поступово, у відповідності з набуттям нових знань, нової інформації. В даний

період інтереси й цілі формуються підлітком під впливом значущого оточення або, навпаки, всупереч йому. Але, так чи інакше, даний процес характеризується значною мірою самостійності. Тому мотиви, які базуються на таких інтересах і цілях відзначаються відносною стійкістю й постійністю.

Висновки: Оскільки підлітковий вік характеризується нестабільністю проявів особистісно-емоційних і мотиваційно-вольових характеристик, це зумовлює цілий ряд розбіжностей орієнтирів, прагнень і смислів, активну переорієнтацією життєвих цінностей і уподобань. Для створення повноцінного психологічного портрету і виявлення певних закономірностей розвитку обдарованої дитини на будь-якому віковому етапі не достатньо лише аналізу статистичних даних. В більшості випадків діагностики обдарованих необхідно гармонійне поєднання якісного й кількісного аналізу емпіричного матеріалу. Для передбачення досягнень і створення прогнозу стосовно реалізації інтелектуального й особистісного потенціалу індивіда з ознаками наявної або прихованої обдарованості дуже важливо ретельно вивчати мотиваційні прояви й настанови впродовж всього періоду формування особистості.

Summary

This article focuses on the problems of psychodiagnostic and identification of gifted personality during adolescence. The basic principles on which the psychodiagnostic gifted is analyzed in this article, the importance and the necessity of their compliance and considering during psychodiagnostic examination among adolescent students are proved.

Key words: talent, identification, diagnostics, development, adolescence, principles psychodiagnostic, personal principle, inspection, observation, consistency, integrity, integrated approach.

Список використаних джерел:

1. *Алексеева М.И.* Интерес как мотивационная предпосылка одаренности. // Збірник матеріалів науково-практичної конференції «Обдарована особистість – пошук, розвиток, допомога» / За ред. Максименко С.Д., Семенової Р.О. – К.: Гнозис, 1998. – С. 29-31.
2. *Алексеева М.И.* Вікова специфіка розвитку мотиваційної сфери особистості / М.И. Алексеева // Актуальні проблеми психології, т.IV - Актуальні проблеми генези особистості в контексті навчання. Збірник наукових статей АПН України. – К.: Нора-Прінт, 2001.
3. *Гильбух Ю.З.* Умственно одаренный ребенок. Психология, диагностика, педагогика /

- Ю.З. Гильбух– К.: РОВО «Укрвузполікраф», 1992.
4. *Гордеева Т.О.* Психология мотивации достижения. / Гордеева Т.О. – М.: «Смысл», 2006.
  5. *Дружинин В.Н.* Психология общих способностей / В.Н. Дружинин– СПб.: Питер Ком, 1999. – С. 131-135.
  6. *Ильин Е.П.* Мотивация и мотивы. – СПб: Питер, 2000. – С. 253-263.
  7. *Ильин Е.П.* Психология творчества, креативности, одаренности. - СПб: Питер, 2009. – с. 197, 207, 214, 216.
  8. *Кульчицька О.І.* Творчі здібності та особливості їх прояву в дитячому віці. / О.І. Кульчицька // Обдарована дитина. – 2000. – №1.
  9. *Кульчицька О.І.* Творча обдарованість. Специфіка дитячої обдарованості. / О.І. Кульчицька // Обдарована дитина. – 2001.- № 1.
  10. *Лейтес Н.С.* Психология одаренности детей и подростков / Н.С. Лейтес– М.: «Академия», 2000. – С. 54-57.
  11. *Мар'яненко Л.В.* Пізнавальна активність як елемент творчої обдарованості дитини / Л.В. Мар'яненко // Обдарована особистість: пошук, розвиток, допомога: Матеріали доповідей та повідомлень на Міжнародній науково-практичній конференції 27-29 квітня 1998р. – К.: Гнозис, 1998. – С. 387-389.
  12. *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии. / С.Л. Рубинштейн. – Спб.: Питер, 1998. – ч. 5, гл. "Способности". – С. 345-346.
  13. *Семенова Р.О.* Теоретико-концептуальні підходи до розробки проблеми обдарованості та креативність / Р.О. Семенова // Обдарована особистість: пошук, розвиток, допомога: Матеріали доповідей та повідомлень на Міжнародній науково-практичній конференції 27-29 квітня 1998р. – К.: Гнозис, 1998. – С. 19-23.
  14. *Хайнц Хекхаузен.* Мотивация и деятельность. / Хекхаузен Хайнц. – Спб.: Питер, 2003. – С. 126, 176, 717.
  15. *Холодная М.А.* Психология интеллекта. Парадоксы исследования. / М.А.Холодная. – СПб.: Питер, 2002. – С. 185-187.
  16. *Щебланова Е.И.* Психологическая диагностика одаренности школьников: проблемы, методы, результаты исследований и практики. / Щебланова Е.И. – М.: Издательство Московского психолого-социального института, 2004.